

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Виражені реченням повір'я у колі суміжних фактів народної культури та мови

Сердега Р. Л. Виражені реченням повір'я у колі суміжних фактів народної культури та мови. Інтерес суспільства до ворожіння, віщувань і повір'їв, що виріс за останні десятиліття, потребує глибокого наукового дослідження цього культурного феномена й тих мовних фактів, що його формують. У зв'язку з цим заслуговує на увагу науковців проблема лінгвістичного та лінгвокультурологічного вивчення згадуваних фактів народної культури. У статті повір'я, виражені реченням, розглядаються у зіставленні з іншими суміжними поняттями народної культури і мови.

Ключові слова: вірування, забобони, прикмети, повір'я, прислів'я, приказки, фразеологізми.

Сердега Р. Л. Выраженные предложением поверья среди смежных фактов народной культуры и языка. Интерес общества к гаданиям, предвещаниям и поверьям, который вырос в последние десятилетия, требует глубокого научного исследования этого культурного феномена и тех языковых фактов, которые его формируют. В связи с этим заслуживает внимания ученых проблема лингвистического и лингвокультурологического изучения упомянутых фактов народной культуры. В статье поверья, выраженные предложением, рассматриваются в сопоставлении с другими смежными понятиями народной культуры и языка.

Ключевые слова: верования, суеверия, приметы, поверья, пословицы, присказки, фразеологизмы.

Serdega R. L. Expressed suggestion of popular beliefs among the contiguous facts of folk culture and language. Interest of society to fortunetellings, predictions and popular beliefs grew in the last decades. It requires deep scientific research of the similar cultural phenomenon and linguistic facts which it is formed. In this connection the problem of linguistic and linguocultural studies of foregoing facts of folk culture deserves attention of modern scientists. In the article the expressed suggestion of popular belief is examined in comparison with other contiguous concepts of folk culture and language.

Keywords: belief, superstition, sign, popular belief, proverb, introduction, phraseological units.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що лінгвістичний склад повір'їв, виражених реченням, та їх структура досі ще не були в українському мовознавстві предметом спеціального вивчення в достатньому об'ємі. Інтерес суспільства до ворожіння, віщувань і повір'їв, що виріс за останні десятиліття, потребує глибокого наукового дослідження цього культурного феномену і тих мовних фактів, що його формують. У зв'язку з цим заслуговує на увагу науковців проблема лінгвістичного та лінгвокультурологічного вивчення згадуваних фактів народної культури. Повір'я – це невід'ємна частина національної культури, складова частина менталітету нації, особлива світоглядна форма зі своєю унікальною етикою та естетикою, яка потребує різноаспектного, всебічного висвітлення. Сьогодні ми маємо десятки тисяч робіт в основному етнографічного характеру. Це праці Г. Булашева, О. Воропая, В. Гнатюка, Я. Головацького, В. Іванова, П. Іванова,

М. Красикова, Ф. Колесси, В. Милорадовича, А. Ніколаєвої, І. Огієнка, А. Онищука, М. Сумцова, В. Сушко, І. Франка та ін., що присвячені різним аспектам їх вивчення, але й надалі дослідження цього феномена народної культури, що охоплює усі сфери та етапи людського життя, залишається актуальним. Власне лінгвістичних праць, присвячених аналізу цих мовних фактів значно менше. Можна назвати дисертаційне дослідження О. Тонкової „Народна прикмета з позицій лінгвокогнітивістики і лінгвокультурології”, захищене в Белгородському університеті [6]. Щодо власне української лінгвістики, то можна назвати ряд прізвищ дослідників, які побіжно торкаються обраної нами теми (Г. Аркушин, А. Василенко, Й. Дзендзелівський, В. Жайворонок, В. Конобродська, О. Любицька (Хомік), В. Мойсієнко, Н. Тяпкина, Н. Хобзей та ін.). Проте такі студії повинні з'являтися й надалі, мають розширюватися та поглиблюватися підходи щодо аналі-

зу тих мовних фактів, які безпосередньо пов'язані з культурою народу, його побутом, оскільки мовний феномен як духовне надбання етносу завжди слід розглядати в проекції на його історію, звичаї, побут, релігію, культуру, психологію, менталітет, філософію тощо. „Пізнаючи мову етносу в усіх її проявах і взаємозв'язках, справедливо зазначає В. Жайворонок, пізнаємо й духовну природу її носія – народу” [3:8]. Мову ж можна й навіть треба розглядати як чітко відрегульовану систему мовних одиниць і явищ різних мовних рівнів, тобто як систему словесного вираження думок, уявлень про довколишній світ тощо. У статті повір'я, виражені реченням, розглядаються у зіставленні з іншими суміжними поняттями народної культури і мови, також у ній робиться спроба з'ясувати їх місце у системі близьких мовнокультурних явищ.

а) повір'я, вірування, забобони та прикмети.

Однією з головних проблем системно-класифікаційного порядку є надзвичайно велика семантична близькість аналізованих понять, відсутність чіткості у їх визначенні. Спробуємо систематизувати зазначені вище поняття, намагаючись, з одного боку, розмежувати вірування, повір'я, забобони, прикмети, а з другого – встановити єдність між ними. Лексеми „вірування”, „прикмети”, „повір'я”, „забобони” фактично є синонімічними і в деяких контекстах можуть навіть взаємозамінюватися без помітної втрати смислового навантаження чи змісту різних синтаксичних конструкцій. Крім того, у буденному житті, як справедливо зазначає В. Жайворонок, „повір'я зветься ще забобонами” [2:460]. Звичайні, рядові носії мови, як правило, абсолютно не розмежовують цих понять. Але відмінність у значенні наведених вище лексем усе ж таки є, іноді вона досить суттєва.

Вірування – це релігійні уявлення людей, які сприймаються без логічного пояснення, тобто на віру, і становлять основу релігійного світогляду, обрядів та ритуалів. Повір'я значенням дуже близьке до вірування, недарма у цих слів спільний корінь. Повір'я – це також свого роду вірування. Під ними розуміють давні світоглядні уявлення людини, архаїчне сприйняття нею довколишнього світу. За визначенням М. і З. Лановик, повір'я – це „пласт народної творчості, в якому відобразились народний світогляд, язичницькі релігійні вірування, міфологічні демонологічні уявлення та погляди, табу” [4:98]. Між цими поняттями важко провести межу. Головна

відмінність, як нам здається, в тому, що повір'я побутують як система уявлень та поглядів без сталого словесного оформлення і більше пов'язані з язичництвом, ніж вірування, які є явищем більш усталеного порядку, часто становлять систему догматичних правил і включають у себе ширший пласт релігійних уявлень, зокрема не тільки язичницьких, а й християнських тощо. Отже, вірування – це усталена система поглядів, для якої характерна значно більша чіткість, ніж це ми спостерігаємо в повір'ях. Вони безпосередньо пов'язані з релігійними культурами і супроводжуються численними обрядами та ритуалами. Повір'я – це також вірування, певна система поглядів, але менш чітка, не прозора, значною мірою затемнена і становить швидше відгомін колишніх язичницьких вірувань, тобто є їх залишками, що продовжують функціонувати на підсвідомому рівні без належного розуміння їхньої наповненості, первинного смислу тощо.

Повір'я, на думку В. Даля, це взагалі будь-який закріплений у народі погляд чи поняття, без належного пояснення, обґрунтування його справедливості [1:10]. Отже, таке повір'я може бути хибним, помилковим, а може, навпаки, мати під собою реальну основу і зумовлюватися об'єктивною дійсністю. В останньому випадку, коли воно мотивоване, його слід називати власне повір'ям. Якщо більш-менш вірогідна мотивація відсутня, то це забобон. Отже, забобони – це, як зазначають М. і З. Лановик, численні вірування та уявлення, пов'язані з пересторогами, обмеженнями, заборонами, первісна міфологічна мотивація яких частково або повністю втрачена [4:99]. Але будь-який забобон у такому разі є протоповір'ям, тому що, коли його мотивація буде з'ясована, він автоматично стане повір'ям, а будь-яке повір'я є протозабобоном, бо у випадку втрати мотивації, воно переходить у розряд забобонів. Отже, їх розмежування досить умовне. Можна підійти до цих понять, щоправда, і з іншого боку, наприклад, з позицій емоційно-експресивного забарвлення. Слово „повір'я” є стилістично нейтральним. Воно вживається і на позначення віри в надприродні сили, і для називання тих уявлень і поглядів, що ґрунтуються на цій вірі. Щодо лексеми „забобони”, то вона є репрезентантом таких значень: 1) віра в існування надприродних сил, віщування, ворожіння, прикмети, в основі, яких, як правило, лежать які-небудь релігійні уявлення, образи-тотемі, пов'язані з пересторогами, обмеженнями, табу тощо; 2) традиційні по-

гляди на що-небудь, тобто такі, що стали звичними в житті певних верств населення; 3) упередження, марновірство, помилкові погляди на що-небудь. Лексема „повір'я” виступає репрезентантом приблизно таких же семем. Проте воно не набуло такого негативного відтінку, як слово „забобони”, і в значенні „упередження, марновірство, помилкові погляди” не вживається. Виходячи з цього, звичайно, можемо спробувати провести певну межу між цими поняттями. Наприклад, повір'я – це вірування, погляди, які не мають негативного відтінку, оскільки це давні світоглядні уявлення людини, архаїчне сприйняття нею довколишнього світу. Забобони – це упереджені погляди, перестороги, які сприймаються сьогодні як щось несерйозне, іноді навіть безглузде, популярні прикмети тощо. Отже, певна різниця між цими поняттями є, проте вона не досить чітка. Проте ознаки вмотивованості чи невмотивованості тієї або іншої етнокультурної одиниці, наявності чи відсутності в неї негативного відтінку або забарвлення можна вважати основними критеріями розмежування цих понять. Причому останній є скоріше супровідним, бо він надто суб'єктивний і часто залежить від ставлення мовця до цього явища, тобто його віри або невіри в наслідки, що можуть бути у випадку недотримання, порушення якоїсь заборони тощо.

Прикмети, за народними уявленнями, виступають передвістям чого-небудь. Такими передвістями можуть бути небесне світило, пора року, рослинний і тваринний світ, стан і життя людини. Це, слухно зауважує В. Жайворонок, „рештки давнього символізму, який установлював зв'язки між фізичним і духовним світами” [2:481]. Людина, спостерігаючи за довколишнім середовищем, помічала, що в ньому відбуваються певні зміни, і вона намагалася прив'язати їх до чогось конкретного – польоту ластівки, затемнення сонця тощо. Отже, прикмети – це наслідок спостережень давньої людини за природними явищами, тваринами, предметами тощо. Значна їх частина базується на природних закономірностях нашого світу. Тому такі прикмети є об'єктивними, їх справедливість може бути обґрунтована, науково доведена. Наприклад, кішка літом скручується в клубок і спить – скоро буде негода (стане холодно, піде дощ тощо) або якщо в будинку тепло, а кіт лежить на пічці або залазить на батарею, то незабаром буде мороз. Численні прикмети, пов'язані з кішкою, її поведінкою, яка призводить до зміни погоди базуються на тому, що ця тварина дуже чутлива до погоди, здатна її пе-

редчувати. Інші є суб'єктивними, такими, що не мають наукового підтвердження, прив'язані до чогось через раптовий або випадковий збіг, зокрема до таких, на нашу думку, належить прикмета, що якщо дуже часто позіхаєш, хтось тебе згадує. Структурно прикмета завжди складається з кількох обов'язкових частин – події та прогнозу щодо її наслідків. Такі елементи наявні також і в тих фактах народної культури, які ми зараховуємо до повір'їв, але наслідки прогнозування у порівнянні з прикметами виглядають тут розпливчатими, менш визначеними, нечіткими тощо. Отже, повір'я і прикмети – це все ж таки різні поняття. Однак у певних ситуаціях їх розрізнити буває не так-то й просто. Найлегше розмежуванню підлягає саме той різновид подібних етнокультурних мовних утворень, який становлять так звані народні метеорологічні прикмети. Але фактично повір'я і прикмети часто виступають як поняття синонімічного плану, проте, звичайно, стосовно погоди застосовують усе ж таки термін „прикмета”. Що ж до так званих „побутових” прикмет, то різниця між ними та повір'ями ледве вловима, майже непомітна. Побутові прикмети, за визначенням А. Ніколаєвої, – це ті, що пов'язані з повсякденним життям (житлом, побутовими предметами) [5:25]. Загалом же вона розробила таку класифікацію прикмет. Крім побутових, А. Ніколаєнко виділяє ще обрядові прикмети – ті, що пов'язані, з обрядами життєвого циклу людини (народження, весілля, поховання), святкуваннями; професійні (учнівські, студентські) – ті, яких дотримуються члени лише тих чи інших професійних або вікових субкультур [5:24–25]. Але тут більш чи менш легко говорити про семантичну відмінність самих понять. Наприклад, прикмета від „примітити”, „помітити”, тобто спостерегти за якимсь явищем, істотою, предметом тощо. Прикмета стосується однозначніших, більш визначених фактів. Повір'я ж – від „повірити”, відповідно воно характеризується меншою об'єктивністю, більшою розмитістю ситуації та прогнозу щодо її здійснення. Отже, цілком теоретично певну межу провести можна, проте на практиці у певних конкретних випадках важко сказати, чим був зумовлений результат тієї або іншої прогнозованої ситуації – об'єктивною дійсністю (природними й фізичними законами та закономірностями) чи суб'єктивною вірою, самонавіюванням тощо. Так, наприклад, усім відома така прикмета, що **Якщо перекинути сіль, то це на сварку**. Ця прикмета здійсниться лише в тому випадку, коли в неї віри-

ти чи й у випадку невіри в неї? Отже, подібні мовні структури (побутові прикмети), зважаючи на неповну, не стопроцентну визначеність наслідків прогнозованої ситуації, варто, мабуть, назвати повір'ями, бо під прикметами все ж таки розуміють перевірені часом, виражені в стислій метафоричній формі, передбачення, що базуються, як правило, на об'єктивному зв'язку між явищами природи, властивостями предметів і подіями людського життя.

б) повір'я та фразеологічні одиниці (власне фразеологізми, прислів'я, приказки).

За структурою повір'я у вигляді речень нагадують прислів'я та приказки. Як і ці народні вислови, вони є лаконічними, мають таку ж структурну форму тощо. Але все-таки відрізняються від них рядом ознак. Отже, порівняємо ці мовні одиниці. Прислів'я – це виражений реченням вислів повчального змісту, що передає узагальнений суспільний досвід або формулює життєву закономірність. Наприклад, *Рано встанеш – справу зробиш, пізно встанеш – день переведеш*. У цьому вислові репрезентована життєва закономірність. Або візьмемо інше: *Не хвалися завтрашнім днем, бо не знаєш, що той день уродить*. У цій фразі маємо виразний повчальний компонент. Але якщо порівнювати прислів'я із тими аналізованими фактами народної культури, що певною мірою подібні до них, наприклад, із „заборонно-залякувальними” повір'ями, то ми побачимо, що вони не формулюють закономірностей і не містять повчання. Це значно прагматичніші одиниці, що спрямовані на конкретну життєву ситуацію і спонукання діяти в ній відповідним чином тощо. Наприклад, *Не сиди, дівчино, на підвіконні – заміж не вийдеш*.

Приказка – це стійкий вислів, який відзначається лаконічною будовою і виконує у мовленні функцію образної характеристики якогось конкретного об'єкта, ситуації, але не формулює певної закономірності, правила, вона лише прикладається до конкретної життєвої ситуації, виражає певне ставлення до неї: *Як мед, то ще й ложкою* або *Стук-грюк аби з рук* тощо. „Заборонно-залякувальне” ж повір'я також спрямоване на конкретну ситуацію, але передає не ставлення до неї, а скоріше регламентує саму дію у ній, примушує щось зробити чи навпаки не робити: *руки не митимеш – милостиню проситимеш*. Таке повір'я обов'язково має у своїй структурі заборонний або залякувальний елемент. Він може бути виражений, як відповідними граматичними засобами, наприклад,

дієсловами з часткою „не”: *не змахуй долоною крихти хліба на підлогу*, так і суто семантичними засобами: *хліб викидати – великий гріх*, і бути в такому разі явним, а може бути завуальованим стверджувальними синтаксичними конструкціями, наприклад, *будеш їсти шкурунку хліба – будуть дівчата цілувати*, проте такі конструкції завжди можна перебудувати так, щоб цей елемент став явним: *не будеш їсти шкурунку хліба – не будуть дівчата цілувати*.

Відрізняються повір'я і від стійких словосполук-фразеологізмів. Візьмемо, наприклад, лексему „дорога”. Дорога – це ритуально і сакрально значущий локус, з яким пов'язано чимало народних уявлень. Наприклад, майже в усіх слов'ян цей локус асоціюється зі смертю, зокрема вважається, що якщо хворому під час марення уявляється дорога, то він скоро помре. В такому разі вона сприймається як шлях на той світ. Суть цього повір'я базується на простій асоціації дороги та „останньої путі”, про яку думає чи передчуває хворий. Людину, яка збирається в дорогу, не можна запитувати, наприклад, куди вона йде, бо від цього слова дорога буде нещасливою. Тому ж, хто поставив таке запитання, слід відповісти: „За Кудикіни горі. Завжди вважалося, що якщо комусь сторонньому відомі твої плани, то це – зайва перешкода. Так, наприклад, вагітна жінка довго приховує від сторонніх сам факт вагітності. Домашні намагаються до народження дитини нікому не повідомляти, коли саме очікуються пологи і т. п. Наведемо ще деякі повір'я, пов'язані зі згадуваним вище локусом. *Перед далекою дорогою треба сісти й помовчати. Якщо повернувся з півдороги, обов'язково подивись у дзеркало. Перед дорогою не можна мити голову. Щоб дорога була щасливою, треба взяти з собою полин*. І це, звичайно, далеко не повний перелік таких уявлень.

Цей же вербальний компонент „дорога” активно представлений і в стійких виразах. Порівняйте: *зійти зі слизької дороги* (повернути втрачений колись правильний напрям у житті, поведінці, діяльності тощо), *обходити десятою дорогою* (уникати зустрічі з ким-небудь), *перейти дорогу* (стати комусь на заваді), *прокласти дорогу* (1. створювати сприятливі умови для успіху, для досягнення чого-небудь; 2. добиватися успіхів у чому-небудь), *стояти на дорозі* (бути перешкодою комусь у досягненні поставленої мети). Такі вирази (фразеологізми), звичайно, слід відрізнити від повір'їв, виражених реченням. Проте фразеологізми також можуть бути тіс-

но пов'язані з світоглядними уявленнями народу, наприклад, такий зв'язок маємо у фразеологізмові *віддати чортові душу* (1. продатися кому-небудь; 2. зневажл. померти). Вважалося, що чорти можуть допомогти розбагатіти людям, для цього людина повинна віддати чортові душу, підтвердивши свою згоду запискою, написаною кров'ю з мізинця. Отже, такі стійкі вирази можуть включати до свого складу лексеми з міфологічним значенням, містити залишки певних світоглядних уявлень народу: *маг і чародій* (про людину, яка робить щось дуже легко, вправно, спритно, красиво і т. ін.), *смикнув чорт за язика* (хто-небудь необдуманно, невчасно сказав щось), *як відьми вкрали* (про зникнення чого-небудь) „Хочеться йому [Чіпці] забутися, заснути; перевернувся він з боку на бік... Сон – як відьми вкрали!..” (П. Мирний). Такі фразеологізми є, по суті, метафоричними, як і більшість повір'їв, але вони вже не становлять світоглядного уявлення, втрачають свою містичність, а їх метафоричність спрямовується на формування вже не сакрального, а звичайного, побутового значення. Що ж до повір'їв, то вони продовжують зберігати свою метафоричну сакральність і, крім того, містять вказівку на те, як діяти у певній конкретній, зумовленій міфологічним сприйняттям довколишнього світу, ситуації тощо.

Отже, наші спостереження уможливають такі висновки:

1. Головна відмінність між повір'ями і віруваннями, як нам здається, в тому, що повір'я – це народні уявлення без сталого словесного оформлення, більшою мірою пов'язані з язичництвом, ніж вірування, що часто становлять систему догматичних правил і включають у себе ширший пласт релігійних уявлень,

зокрема не тільки язичницьких, а й християнських, і, як правило, безпосередньо пов'язані з релігійними культурами і супроводжуються численними обрядами та ритуалами.

2. Повір'я і забобони – це дуже семантично близькі поняття. Проте значеннєва різниця між ними є. Пропонуємо такі критерії їх розмежування – вмотивованість/ невмотивованість, відсутність/ наявність негативного відтінку.

3. Щодо повір'їв і прикмет, то тут досить легко вказати на семантичну відмінність самих понять. Однак у певних конкретних ситуаціях їх розрізнити буває не так-то й просто. Найлегше розмежуванню підлягає саме той різновид подібних етнокультурних мовних утворень, який становлять так звані народні метеорологічні прикмети. Що ж до так званих „побутових” прикмет, то різниця між ними та повір'ями ледве вловима, майже непомітна.

4. За структурою повір'я, виражені реченням, нагадують прислів'я та приказки. Але також відрізняються від них рядом ознак. Так, наприклад, повір'я на відміну прислів'їв не містять повчального компоненту. Вони ближче до приказок, але вони не передають на відміну від них ставлення до певної ситуації, а навпаки містять якусь регламентацію дії, вказівку на те, як діяти в тій або іншій ситуації.

5. Повір'я у вигляді речень слід відрізняти також від власне фразеологізмів, які можуть містити в собі елементи народних світоглядних уявлень. Такі стійкі вирази відрізняються від повір'їв тим, що вони втрачають свою первісну сакральність і та метафоричність, що лежить у їх основі, спрямовується на формування побутового значення, пов'язаного зі звичайним життям.

Література

1. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа : Материалы по русской демонологии / В. И. Даль — СПб. : Литера, 1996. — 477 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси / Віталій Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
4. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : Підручник / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик — К. : Знання-Прес, 2006. — 591 с.
5. Ніколаєва А. В. Вірування у повсякденному житті українців (кінець ХХ–початок ХХІ ст.) / Анна Ніколаєва. — Х. : Харків. приватн. музей міської садиби, 2009. — 96 с.
6. Тонкова Е. Е. Народная примета с позиций лингвокогнитивистики и лингвокультурологии: дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русский язык” / Тонкова Елена Евгеньевна. — Белгород, 2007. — 189 с.